

Litteraire erflaters

Elcke eeu de kunst waerdeert na datse is sot of wyser

Joost van den Vondel (1627)

Literaire erflater

Canonisering in tijden van culturele
crisis, 1700-1750

LIEKE VAN DEINSEN

Hilversum
Verloren
2017

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de J.E. Jurriaanse Stichting.

Het onderzoek dat aan deze uitgave ten grondslag ligt, werd mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Afbeeldingen op het omslag: selectie van portretten uit het Panpoëticon Batavûm. Zie voor verdere informatie Appendix II.

ISBN 978-90-8704-645-3

Tevens verschenen als proefschrift aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

© 2017 Lieke van Deinsen & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utecht

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
I Canon in aanbouw	
Inleiding	11
1 'Een doos, met blanko geslepen plaatjes en eenige vergulde lystjes'	11
2 Het beeld van de achttiende-eeuwse Nederlandse cultuur: verfransing en verval	14
3 Het breukvlak 1800: literair historicisme en historisch bewustzijn	20
4 Literatuurgeschiedschrijving en de literaire canon als historische fenomenen	29
5 Vraagstelling en begrippen	33
6 Vooruitzichten	35
II Winter op de Helikon	
Op zoek naar een Nederlandse literaire smaak	37
1 Introductie: literaire code rood	37
2 Een begrens'd universum: de Nederlandse boekenmarkt omstreeks 1700	41
3 Geografische en talige afbakening van het 'Al-oud Koninkryk Poëzye': de Querelle en het debat over literaire smaak	46
4 Op zoek naar een Nederlandse literaire smaak	53
5 Een Nederlandse Querelle?	57
6 Conclusie: literaire smaak als interpretatief kader	63
III Verzameld verleden	
Verzamelcultuur en de monumentalisering van het literaire verleden	65
1 Introductie: het Panpoëticon Batavûm en verzamelcultuur	65
2 Vroegmoderne verzamelcultuur: een beknopte inleiding	67
3 De retoriek van het conserveren	73
4 Literaire monumentenzorg: de verzamelpraktijken van Gerard van Papenbroek	78
5 Verzameledities als bewaarders van het literaire verleden	90
6 Conclusie: een verzameld literair verleden	108

IV	Bouwstenen van de bibliotheek	
	De literaire canon en de achttiende-eeuwse boekenverzameling	110
	1 Introductie: de bibliotheek als kraamkamer van de canon	110
	2 Boekenverzamelingen: tussen decadente pronkzucht en culturele karakteristiek	113
	3 De bibliotheek van Valerius Röver	125
	4 Dwaaltochten door de bibliotheek: Jan Baptista Wellekens als literatuurgeschiedschrijver	129
	5 Conclusie: de bibliotheek als bouwsteen voor de literaire canon	147
V	Canon in het kabinet.	
	De constructie van een literaire traditie in het Panpoëticon Batavûm	149
	1 Introductie: de Schatkist met twee honderd Duytse Digters	149
	2 Ontstaan, geschiedenis en waardering	151
	3 Het Panpoëticon als wapen in de strijd tegen verfransing en verval	168
	4 De constructie van een Nederlandse literaire traditie	181
	5 De afbeeldingen van Apollo's dochters: schrijfsters in het Panpoëticon	190
	6 Een materieel literaire verleden: in gesprek met de doden	236
	7 Conclusie: mechanismen van achttiende-eeuwse canonvorming	241
VI	Echo's van de Agrippijnse zwaan.	
	Besluit	243
	1 Achttiende-eeuwse canonvorming en literatuurgeschiedschrijving	245
	Samenvatting	249
	Summary	254
	Appendix I	259
	Appendix II	271
	Literatuur	311
	Naamregister	335
	Curriculum vitae	341

Woord vooraf

Het toneel is het Haagse Lange Voorhout. Op een steenworp afstand van waar Constantijn Huygens dichtte en Hubert Korneliszoon Poot zich, zoals in deze studie te lezen zal zijn, liet verleiden tot een literaire herinneringstocht, ontstond in 2011 mijn fascinatie voor de literatuurgeschiedschrijving. In het hoofdkwartier van de Nederlandse Taalunie discussieerden auteurs en redactieraad over de inhoud van een deel uit de reeks *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur (Worm en donder. De geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800: de Noordelijke Nederlanden)*. Hoe zag de canon van de Nederlandse achttiende-eeuwse letteren eruit? Wie konden er beslist niet ontbreken? Wie werden er beter vergeten? Hier werd literatuurgeschiedenis geschreven, letterlijk. Wat ik als notulant van deze bijeenkomsten niet voorzien had, was dat ik me in de jaren die zouden volgen intensief zou mogen bezig gaan houden met deze thematiek: hoe werd literatuurgeschiedenis eigenlijk geschreven in het verleden?

Binnen de kaders van het NWO-project *Proud to be Dutch* (2011-2016) kreeg ik de kans om mijn fascinatie voor het literaire verleden verder te verkennen. Onder de gedreven leiding van Lotte Jensen, die mij reeds tijdens mijn studie had geïnspireerd om het pad van de vroegmoderne letterkunde te kiezen, verkende ik de omgang met de vaderlandse literatuur in de vroegmoderne tijd. Haar vastberadenheid en veerkracht hebben in het bijzonder bijgedragen aan de voltooiing van dit project. Projectgenoten Bart Verheijen en Alan Moss dank ik voor een zowel inhoudelijke als sociale verruiming van mijn promovendablik. Onze energieke projectgroep maakte in de afgelopen vijf jaar niet alleen diverse inspirerende onderzoekstripjes naar onder meer Leiden, Gent en Parijs. Ook organiseerden wij in de winter van 2015 met veel plezier het internationale congres *Roots of Nationalism*. Mijn promotor, Johan Oosterman, was vanaf de zijlijn steeds beschikbaar voor goede raad en constructieve feedback.

Wegwijs worden in de wereld van de achttiende-eeuwse letteren bleek eveneens een proeve van sociabiliteit. Naast de projectgroep waren er vele mensen die mij met hun steun en enthousiasme op koers hielden. Het is onmogelijk om alle mensen en instanties te bedanken die in de afgelopen jaren een stempel hebben gedrukt op mijn onderzoek, of op mijn werkzaamheden als docent, redacteur, bestuurslid en organisator. Ik noem er enkelen: Peter Altena, Paul van Duin, Anna de Haas, Gijs van der Ham, Roeland Harms, Kornee van der Haven, Jeroen Jansen, Maaïke Koffeman, Eveline Koolhaas-Grosfeld, Ivo Nieuwenhuis, Alicia Montoya, Nelleke Moser, Joris Oddens, Karel Porteman, Robert-Jan te Rijdt, Mathijs Sanders, Rob van de Schoor, Nicoline van

der Sijs, Eveline Sint Nicolaas, Kristine Steenbergh, Beatrijs Vanacker, Wyger Velema, Marleen de Vries en Jan Waszink. Vele bibliotheek-, museum- en archiefmedewerkers maakten het onderzoeksleven aangenaam.

Bijzondere woorden van dank gaan uit naar conservatoren Josephina de Fouw en Jenny Reynaerts (Rijksmuseum) en Terry van Druuten (Teylers Museum) die mij wegwijzen maakten in hun collecties, en hun medewerking verleenden aan het valorisatieproject rondom het Panpoëticon. De afdeling geschiedenis van het Rijksmuseum en hun gastconservator Maarten Prak verwelkomden mij in 2015 als eerste *Johan Huizinga Fellow* met open armen in hun energieke team. Dankzij Jan de Hond was mijn museale vuurdoop niet alleen bijzonder productief maar tegelijkertijd ontzettend gezellig (met een zachte g). Het Scaliger Instituut stelde me vervolgens in de gelegenheid om als *Elsevier Fellow* onderzoek te doen in de ongekend rijke collecties van de Universiteitsbibliotheek van Leiden. Wijnand Mijnhardt daagde me steeds uit om mijn these te plaatsen in een breder cultuurhistorisch kader. In Ton van Strien trof ik een medestrijder voor de zaak van het onleesbare vroegmoderne boek. Ik hoop dat de verdiensten van het illustere, tweekoppige Lambert Bidloo-genootschap niet beperkt zullen blijven tot ons schrijverskabinet.nl, maar dat er in de komende jaren nog mooie, uit de hand lopende, projecten zullen volgen. Hans Kienhorst en Robert Arpots behoedden mij voor menig boekhistorische val. Nina Geerdink was nooit ver weg om met raad en daad bij te staan. Inger Leemans wakkerde niet alleen mijn liefde voor de achttiende-eeuwse letteren aan, maar stelde eveneens haar huis, haard en logeerkamer ter beschikking voor gedenkwaardige cultuurhistorische diners en gesprekken van professionele en persoonlijke aard.

Al even memorabel waren de bijeenkomsten van het Huizinga Instituut en de promovendiraad die niet alleen intellectueel stimulerend waren, maar ook dierbare vriendschappen hebben voortgebracht. In het bijzonder noem ik Jan Rotmans, Marianne Klerk, Ruben van der Linden-Verwaal en David Verwaal-van der Linden. Judith Pollmann nam de moeite om voor het beruchte promovendisymposium naar de bossen bij Hilversum af te reizen en voorzag mijn standpunten van waardevol commentaar. Tot slot waren er de bijeenkomsten van het vroegmoderne leesgenootschap *De Boekzaal* en de *Graduate School for Humanities* die aan mijn behoefte aan intellectuele kruisbestuiving en sociaal contact beantwoordden.

Als een consciëntieus eindredacteur ben ik niet te omschrijven. Deze studie heeft dan ook dankbaar geprofiteerd van diverse meelezers die met kritische blik en rode pen de teksten te lijf zijn gegaan. Esmée Bruggink, Kobie van Krieken, Christa van Mourik en Ad Poirters fileerden de zinnen en voorzagen de verschillende hoofdstukken van hun commentaar. Katie Addleman-Frankel liet haar oog over de vertaling van de samenvatting gaan. Lia van Gemert voorzag het hele manuscript van minutieus commentaar. Het doet mij veel genoegen dat Uitgeverij Verloren dit boek heeft willen uitgeven.

De afgelopen jaren heb ik met veel plezier deel uitgemaakt van de vakgroep Nederlandse Taal & Cultuur van de Radboud Universiteit, een afdeling waar discipline-

grenzen als sneeuw voor de zon verdwijnen rond de tafeltennistafel. Vooral de talloze 'bijeenkomsten' van het Cultuurcafé-collectief, waartoe onder anderen Jeroen Dera, Stefan Frank, Yvette Linders en Margit Rem gerekend moeten worden, waren een welkome onderbreking van het soms taaie schrijfproces. Na tien jaar de Nijmeegse academie vaarwelzeggen werd, dankzij het warme ontvangst van mijn huidige collega's in het Rijksmuseum, geen zwart gat maar een verfrissende wind. Ik ben Saskia Scheltjens erkentelijk voor het vertrouwen en de ingespannen die zij heeft ondernomen om mij onderdeel van haar team te laten uitmaken. In de komende jaren hoop ik gezamenlijk de ambitieuze plannen voor een dynamisch (kunst)historisch onderzoekscentrum te realiseren.

Ik bedank vrienden van binnen én buiten de academie, en mijn familieleden en naasten voor de vanzelfsprekendheid waarmee zij er altijd zijn, en voor de verbazing en bewondering waarmee zij mij op afstand gade slaan. In het bijzonder wil ik mijn moeder danken die mij leerde de vrijheid te nemen om mijn interesses te verkennen, idealen na te streven en mijn eigenwijze zelf te blijven. En met *My Dearest Friend*, T., mijn digitale kastenbouwer, wil ik nog lang in de Antwerpse straten verdwalen en samen de wereld verteren, met klinkende glazen vol wijn. (Of dat na deze studie nog altijd Franse wijn zal zijn, stel ik uiteraard – zoals alles – graag ter discussie).

Antwerpen, december 2016

I Canon in aanbouw

Inleiding

1 'Een doos, met blanko geslepen plaatjes, en eenige vergulde lystjes'

Kort na de jaarvergadering van 1772 kwamen de leden van het Leidse dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkregen* voor een verrassing te staan. De beroemdste literaire collectie van de achttiende eeuw, het 'Panpoëticon Batavûm', werd te koop aangeboden.¹ Het enthousiasme van de genootschapsleden werd onmiddellijk gewekt. In dit typisch achttiende-eeuws verzamelaarskabinet, waarvan de naam zoveel betekent als 'alle Nederlandse dichters', waren in 1772, zo meldde de veilingcatalogus, de portretten van maar liefst 327 'der beroemste Nederlandsche Dichters en Dichtersessen' samengebracht.² Vanaf de oprichting van het Panpoëticon omstreeks 1700 functioneerde de verzameling als symbool van de literaire trots van de Republiek. In het kabinet werd de geschiedenis van de Nederlandse literatuur gevisualiseerd. Beeldbepalende gezichten van Nederlandse schrijvers, van de dertiende-eeuwse dichter Jacob van Maerlant (ca. 1235-ca. 1300) tot de populaire achttiende-eeuwse dichteres Betje Wolff (1738-1804), waren in het kabinet op chronologische wijze gerangschikt.

Het genootschapsbestuur twijfelde geen moment. Onmiddellijk vertrok een afvaardiging van vijf leden naar Amsterdam om te onderhandelen met de verkopende makelaar. Het genootschap stelde alles in het werk om de verzameling, 'zo eigenaertig voor een Digtkundig Genootschap geschikt, te bezigtigen, en, zo het mogelijk ware uit de hand te kopen'.³ Uiteindelijk slaagden zij erin de koop te bezegelen. De inkt op de verkoopakte was amper gedroogd of de delegatie vatte de reis huiswaarts aan zodat de verzameling nog diezelfde avond kon worden getoond aan de nieuwsgierige thuisblijvers.⁴ In Leiden aangekomen groeide het Panpoëticon uit tot het middelpunt van zowel de vergaderzaal als de literaire activiteiten van het genootschap (Afb. 1 en 20). Het kabinet stond opgesteld in het verlengde van de lange vergadertafel. Tijdens de vergaderingen konden de leden zich in het gezelschap wanen van de literaire voorgangers

1 De 'Algemeene Vergadering' vond jaarlijks plaats op Hemelvaartsdag. In 1772 was dat op 28 mei. *Het vijf-en twintigste verjaerfeest* [1791], [31].

2 De verkoop stond aangekondigd voor dinsdag en woensdag 7 en 8 juli 1772 in het huis van de overleden eigenaar Arnoud de Jonghe 'aan de Egelantiersgracht, tussen de Prinsengracht en de Eerste Lelydwardsstraat' te Amsterdam. *Catalogus van een extra fraaye Verzameling* 1772.

3 *Het vijf-en twintigste verjaerfeest* [1791], [31].

4 *Het vijf-en twintigste verjaerfeest* [1791], [31].

Afb. 1 Paulus Constantijn la Farge, *De vergaderzaal van het genootschap 'Kunst wordt door arbeid verkregen'*, 1774. Olieverf op doek, 59x73,5cm. Leiden, Museum De Lakenhal, S900.

die in het kabinet waren verzameld. De verzameling inspireerde genootschapsleden tot diverse projecten waarmee zij beoogden de kennis over de vaderlandse letteren te verbreden en op een hoger plan te tillen.

Met de aankoop van het Panpoëticon kwam het genootschap eveneens in het bezit van een 'doos, met geslepen blanco plaatjes, en eenige vergulde lysjes'.⁵ Deze ogenschijnlijk nietszeggende doos zou een centrale rol gaan vervullen in de canoniseringspraktijken van *Kunst wordt door arbeid verkregen*. Jaarlijks verkozen de leden twee eigentijdse schrijvers. Hun portret werd geschilderd en geplaatst in een van de lege vergulde lijstjes. In de daaropvolgende vergadering plaatste de voorzitter met veel ceremonieel eerbetoon de nieuwe portretten in het kabinet. De verkozen dichters waren nu onderdeel van de literaire canon die in het Panpoëticon was samengebracht. Dankzij de voortdurende toevoeging van contemporaine literatoren fungeerde de verzameling niet alleen als een monument voor het literaire verleden maar stond het kabinet eveneens symbool voor de continuïteit en toekomst van de Nederlandse literatuur.

De verkiezingsstrijd die in het laatste kwart van de achttiende eeuw woedde onder de leden van het Leidse genootschap, bouwde voort op het dynamische karakter

5 *Catalogus van een extra fraaie Verzameling* 1772.

dat het Panpoëticon sinds zijn oprichting kenmerkte. Van meet af aan was het kabinet geen afgesloten 'mausoleum' voor de literaire helden uit het verleden.⁶ Eerder deed het dienst als een actief monument voor de Nederlandse literaire traditie in wording. De deur van het kabinet stond de hele achttiende eeuw open voor nieuwe schrijvers. Een enkele keer verwijderde men een portret. Dit dynamische karakter vond neerslag in het gelijknamige lof- en leerdicht dat de Amsterdamse dichter Lambert Bidloo (1638-1724) in 1720 voltooide. Tijdens het schrijven van het bijna driehonderd paginatellende *Panpoëticon Batavium* werd Bidloo voortdurend geconfronteerd met nieuwe gezichten die een plaats in de verzameling kregen. De schrijver moest afwijken van zijn voornemen om een chronologisch overzicht van de Nederlandse literatuur en haar auteurs te geven. Het resultaat was een warrig gedicht dat Bidloo zelf vergeleek met een typisch vroegmoderne Amsterdamse woning waar steeds kamertjes werden in-, op- en aangebouwd. Op deze manier probeerde hij alle dichters te huisvesten.⁷

In het dynamische karakter van de verzameling schuilde de essentie van de achttiende-eeuwse omgang met het literaire verleden. De literaire canon kende continuïteit en een vaste kern, maar in de marges was volop ruimte voor verandering en verschuiving.⁸ Het Panpoëticon illustreerde dat in de achttiende eeuw de literaire canon, de 'lijst' van toonaangevende dichters en dichtersessen, volop in aanbouw was. Deze zoektocht naar de contouren van de Nederlandse literaire traditie manifesteerde zich op een typisch achttiende-eeuwse manier. In de verzameling verenigden zich enkele typisch achttiende-eeuwse bevlogenheden als verzamelmanie, encyclopedisme en de groeiende fascinatie voor het *eigen* culturele verleden.

In deze studie staat deze dynamische omgang met het literaire verleden in de eerste helft van de achttiende eeuw centraal. Op welke manieren werd er omgesprongen met de nalatenschap van literaire erflaters? Welke processen van canonvorming waren in werking? Hoe probeerde men tot een definitie van de *eigen*, Nederlandstalige, literaire smaak te komen? Dit onderzoek beschrijft de continuïteiten van een culturele traditie en literaire canon in de achttiende eeuw, en maakt inzichtelijk dat ogenschijnlijk moderne mechanismen van canonvorming als het aanleggen van lijstjes met de beste literaire werken of het uitroepen van de beste schrijver veel ouder zijn dan veelal gedacht. Hiermee levert dit boek een bijdrage aan de groeiende belangstelling voor de lange lijnen van culturele natievorming. Alvorens uitgebreider in te gaan op de hiervoor gestelde vragen, schets ik enkele noodzakelijke achtergronden en zet ik enkele basisbegrippen uiteen.

6 Langendijk, in: Bidloo 1720, [*4v].

7 Bidloo 1720, [*3v].

8 Porteman & Smits-Veldt 2009, 511.

2 Het beeld van de achttiende-eeuwse Nederlandse cultuur: verfransing en verval

Het beeld van het Panpoëticon als een dynamische en tastbare afspiegeling van de zoektocht naar de Nederlandse literaire canon, laat zich moeilijk rijmen met de gangbare beeldvorming van de status van de vaderlandse literatuur in de achttiende eeuw. Zowel tijdgenoten als latere (literatuur)historici schetsten de achttiende eeuw in termen van verval, verfransing en het verlies van de Nederlandse culturele eigenheid.⁹ Cultuurhistoricus Johan Huizinga sprak bijvoorbeeld van ‘het beeld van de groote inzinking op bijna het geheele veld der beschaving, dat aan onze voorstelling der Nederlandsche achttiende eeuw bijna onafscheidelijk verbonden is’.¹⁰ Met name in contrast met de voorgaande ‘gouden’ eeuw stak, zo stelde Huizinga, de achttiende eeuw schraal af: ‘in plaats van een zeventiende eeuw vol leven en gedruisch schuift zich het beeld van een achttiende, waarin ons land in de late middagzon van een langen zomerdag schijnt te sluimeren’.¹¹ Hoewel er vanaf de jaren 1980 kanttekeningen zijn geplaatst bij het negatieve imago van de achttiende-eeuwse cultuur, is het belangrijk inzicht te krijgen in dit narratief van verval.¹² Deze beeldvorming bepaalde niet alleen de waardering van de achttiende-eeuwse cultuur en literatuur tot ver in de twintigste eeuw. Ook speelde zij, zoals ik in meer detail zal beschrijven in het vervolg van dit introducerende hoofdstuk, een sturende rol in de studie naar canonvorming van de Nederlandse literatuur.

Als beginpunt van het vermeende verval van de Republiek is vaak gewezen op het (ramp)jaar 1672. Het uitbreken van de Hollandse Oorlog, waarin de Republiek tegelijkertijd het hoofd moest bieden aan het militaire offensief van Engeland, de bissdommen Münster en Keulen en Frankrijk, luidde het einde van de Nederlandse Gouden Eeuw in.¹³ Niet alleen op politiek, militair en economisch vlak raakte de Republiek in het laatste kwart van de zeventiende eeuw haar voortrekkersrol kwijt, ook in de culturele wereld heerste een gevoel van malaise. De Hollandse schilderkunst verloor langzaam terrein, en de dichtkunst ontbeerde, zeker na de dood van Joost van den Vondel (1587-1679), een nieuwe generatie schrijvers die de hoogtijdagen van de Nederlandse literatuur kon voortzetten.

De oorzaken van dit verval zocht men allereerst in de ontaarding van de vaderlandse moraal en het verlies van culturele waarden. Deze vervreemding werd vooral toegeschreven aan de buitenlandse invloeden in de Republiek. Met name het gedweep met de Franse cultuur werd als een bedreiging ervaren voor het vaderlandse zelfbeeld. In *Oorspronk van 'slands ongevallen* (1673) beschreef Antonides van der Goes (1647-1684) bijvoorbeeld hoe de invloed van Frankrijk (‘met hare bastertspræk en dartele

⁹ Leemans & Johannes 2013, 35-52.

¹⁰ Huizinga 1941, 503.

¹¹ Huizinga 1941, 506.

¹² Leemans & Johannes 2013, 52-55.

¹³ Over het (ramp)jaar 1672 in de Nederlandse geschiedenis is uitvoerig geschreven. Vertrekpunten zijn Panhuysen 2009; Reinders 2010.